

תפילת היחיד ותפילת הציבור

(עיונים בהלכות תפילה של הרמב"ם)

הרמב"ם פותח את שתי עבודותיו ההלכתיות העקריות, פירושו למשנה והמשנה תורה, בתיאור המבנה של המערכת ההלכתית. מערכת זו בנויה על שלשה יסודות: א) פירוש התורה שנתקבל בסיני (תושבע"פ.. ב) פירוש התורה שפירושה חכמים דרך י"ג המידות, שגם מקורן מסיני. ג) גזירות ותקנות שקבעו חכמי כל דור ודור

לכן אפשר לצפות שבמשנה תורה, ספר שכולל את "תורה שבעל פה כולה"², שלשה יסודות אלו יבואו לידי ביטוי אירגונית ורעיונית, במבנה ההלכות הקשורות לכל מצוה ומצוה.³ ברצוננו במאמר זה לברוק דיני מצוה אחת בלבד, מצוות תפילה, ממבט זה. אנו מקוים שגישה זו תתרום להבהרת דברי רבינו במצוה זו.

מצות תפילה ועבודה שבלב⁴

א

הלכות תפילה א' א':

"מצות עשה להתפלל בכל יום שני ועבדתם את ה' אֱלֹהֵיכֶם. מפי השמועה אמרו שעבודה זו היא תפילה"⁵.

- * המחבר הוא פרופסור למטימטיקה באוניברסיטת באר־שבע
- 1 ראה גם מה שכוח רבינו בהלכות ממרים א, ב, בקשר לסמכות ב"ד הגדול בהכרעה בדינים שמקורם ביסודות אלו.
- 2 הקדמת הרמב"ם למשנה תורה.
- 3 רבינו בהקדמתו לטה"מ מגלה שמבנה של משנה תורה, מבחינה אירגונית, הוא מסביב לתרי"ג המצוות. לעבודה זאת חשיבות גדולה. דוגמה אחת — הדינים הקשורים בחובה לגור בארץ ישראל נמצאים בהלכות מלכים פרק ה'. הסיבה לכך היא שקיימת מצוה דאורייתא אחת בלבד שעוסקת בענין מקום מגורים של אדם. מצוה זאת, האיסור לגור במצרים, משתלבת באופן טבעי בפרק זה בהלכות מלכים. לכן, מביא שם רבינו את כל הדינים הקשורים בענין חובה או איסור לגור במקום מסויים.
- 4 כל הציטוטים מהלכות תפילה הן מהטקסט שהורפט לראשונה בספרו של מורי וידידי הרה"ג נחום רבינוביץ שליט"א, ראש ישיבת ברכת משה, במעלה אדומים, "יד פשוטה" על ספר אהבה של הרמב"ם. ברצוני להודות לו על שטרח לקרוא מאמר זה ועל הערותיו בכתב ובעל פה שהועילו לי מאד. כמובן, האחריות לדברים המובאים כאן היא עלי בלבד.

הרמב"ם, בעקבות ר' סעדיה גאון והרי"ף זצ"ל, רואה בתפילה מצוה דאורייתא. מקור מצוה זו הוא בפסוק (שמות כ"ג כ"ה) "ועבדתם את ה' אֱלֹהֵיכֶם" על פי הפרוש שנתקבל בסיני — מפּי השמועה.

כפי שכותב רבינו בספר המצוות (עשה ה') נכפל בתורה כמה וכמה פעמים צווי לעבוד את ה'. משמעות צווי זה בדרך כלל היא כללית ביותר; לעבוד את ה' — פירושו — לקיים את כל מצוות התורה. הרמב"ם משה צווים אלו לצווי "קדושים תהיו" שגם בו רואה רבינו דרישה כללית לקיים את כל המצוות, מבלי לחדש חובה מיוחדת שלא היתה קיימת ממילא. וידועה שיטת הרמב"ם (שורש ד') שצווים כאלו אינם נכנסים לחשבון תרי"ג המצוות. אבל, כותב רבינו, יש לפחות מקום אחד בתורה שהצווי לעבוד את ה' מתפרש ע"י תורה שבעל פה בצורה שונה. מקום זה הוא בשמות כ"ג, כ"ה:

"מפי השמועה אמרו שעבודה זו, היא תפילה".

מה תוכנה של מצוה זו? בהמשך בהלכות תפילה (א', א"ב) כותב רבינו:

"ואין מגין התפילות מן התורה ואין משנה התפילה הזאת מן התורה ואין לתפילה זמן קבוע מן התורה... אלא חובה מצוה זו כך הוא — ויהא אדם מתפלל ומתחנן בכל יום ומגיד שבחו של הקב"ה ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להן בבקשה ובתחינה ואחר כך נותן שבח והודייה לה' על הטובה שהשפיע לנו. כל אחד ואחד לפי כחו. אם היה רגיל מרבה בתחינה ובקשה ואם היה ערל שפתיים מדבר כפי יכלו ובכל עת שירצה. וכן מגיין התפילות כל אחד ואחד כפי יכלתו. יש שמתפלל פעם אחת ויש שמתפלל פעמים הרבה".

בזה אמר רבינו את תיאורו של החיוב בתפילה מן התורה — לומר בכל יום דברים שתוכנם שבח, בקשה, והודיה לה' (לפי סדר זה — והשוה לסדר הדברים בברכת המזון ומקרא ביכורים) כל אחד כפי יכלתו ובעת שירצה. אבל הרמב"ם, בהלכה זאת, משלב גם מקור נוסף. אחרי שהביא את מקור המצוה בתורה לפי פירושה של תושב"ע ממש"ך רבינו:

"ונאמר ולעבדו בכל לבבכם — אמרו חכמים איזו היא עבודה שבלב — זו תפילה"⁶

כאן, מביא רבינו פירוש שמקורו לא בסיני אלא מפּי חכמים. חכמים קשרו את הביטוי "עבודה שבלב" עם מצוות תפילה ועל ידי זה הוסיפו למצוה זו מימד חדש שמתגלה גם בהלכות וגם במישור המחשבתי. מימד חדש זה נותן למצוות תפילה את מעמדה המיוחד.

5 כפי שהעיר לי מורי וחברי הרה"ג פרופ' יעקב בלידשטיין שליט"א, דרשה זאת מופיעה בב"ק צב: "ועבדתם את ה' אֱלֹהֵיכֶם, זו קריאת שמע ותפילה".

6 עיין בכסף משנה, תפילה א, א, שמתקשה בפירוש הלכה זו לפי הגירסא שמופיעה במשנה תורה דפוס ווילנא.

מה המשמעות של ביטוי זה — "עבודה שבלב"? רבינו הקדיש להגדרת מושג זה פרק מיוחד בספרו מורה הנבוכים (ג, נא):

"הפעלת המחשבה בה' לבדו אחר השגת הידיעה אותו... היא העבודה המיוחדת למשיגי האמת וכל מה שמוסיפים לחשוב בו ולעמוד לפניו נוספת עבודתם... וכבר בארה התורה כי העבודה זו האחרונה אשר העירונו עליה בפרק זה לא תהיה אלא לאחר ההשגה. אמר — לאהבה את ה' אֵלֵיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם — וכבר בארנו פעמים מספר כי האהבה כפי ערך ההשגה ואחר האהבה אותה העבודה אשר כבר העירו ז"ל גם עליה ואמרו — זו עבודה שבלב — והיא לדעתי הפעלת המחשבה במושכל הראשון וההתייחדות לכך כפי היכולת".⁷

צווי התורה במצות תפילה איננו שונה במהותו מצווי התורה במצות ק"ש. הסוגיא כב"ק (צב:) שהיא מקורה התלמודי לדרשה שהביא הרמב"ם בתחילת הלכה א' עושה השואה בין שתי המצוות:

"ועבדתם את ה' אֵלֵיכם — זו קריאת שמע ותפילה"

בשניהם החובה היא לאמר דברים מסוימים בכל יום. אבל בפירושם לתורה קבעו חכמים שהתפילה גם מחייבת "הפעלת המחשבה במושכל ראשון". ברצוננו להראות שהבדלים מהותיים בריני שתי מצוות אלו (ק"ש ותפילה) מקורם דוקא בזה שתפילה נקשרה על ידי חכמים עם "עבודה שבלב".

ב

(תפילה א, ג)

"והכל היו מתפללים נוכח המקדש בכל מקום שיהיה"

את המקור להלכה זאת מביא הרמב"ם עצמו בספר המצוות במצות תפילה:

"ובמשנתו של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אמרו מנין שעיקר תפילה בתוך המצוות, מהכא — את ה' אֵלֵיך תירא ואתו תעבוד — ואמרו "עבדה בתורתו עבדהו במקדשו" כלומר שיהא המטרה להתפלל בו ונכחו כמו שכאר שלמה"

הרמב"ם מביא כאן שתי דרשות הקשורות בפסוק "את ה' אֵלֵיך תירא ואתו תעבוד". הראשונה רואה בביטוי "ואתו תעבוד" צווי על התפילה. התוכן של הדרשה השניה איננו ברור כלל. והרמב"ם בהערותיו למצוה זאת כותב:

7 עיין במה שכותב ה"יד פשוטה" תפילה א, א, עמ' קל"ג בקשר לדברים אלו של רבינו, במסגרת קביעת תוכנה של מצות תפילה.

"וזה ששנויה שם (דברים יג, ה, ובספרי) – ואותו תעבודו – עבודו בתורתו עבודו במקדשו – פירושו לומר שיעבודו אותו במקדש בעבודת הקרבנות והשיר וההשתחואה שם⁸, מוסיף על עבודת המצוות. לפי שאמר הכתוב – אחרי ה' אֱלֹקֵיכֶם תֵּלְכוּ וְאוֹתוֹ תִּירְאוּ וְאֵת מִצְוֹתָיו תִּשְׁמְרוּ – דרשו שם בספרי 'את מצוותיו תשמורו' – זו מצות עשה, ובקולו תשמעו – ליתן לא תעשה בקול נביאי' הנה עשיית המצוות כלן כבר נאמר, ולכן דרשו ואותו תעבודו בעבודת המקדש ואמרו בפירוש כלל הפסוק – עבודו בתורתו עבודו במקדשו – לומר שצוה תחילה עבודו בתורתו כלומר בעשיית המצוות כולן מרישיה דקרא וצוה עבודו במקדשו מן ואותו תעבודו לומר כי בזה כולו תהיה עבודתנו שלמה אליו יתעלה".

אבל הרמב"ם מבין דרשה זאת באופן אחר. הוא רואה דרשת "עבודו בתורתו, עבודו במקדשו" כהמשך והסבר לדרשתו של ר' אליעזר. כוונת הספרי בביטוי "עבדהו במקדשו" איננה קשורה כלל בענין עבודת הקרבנות כפי שהסביר הרמב"ן אלא הוא צווי להתפלל בבית המקדש "ונכחו כמו שבאר שלמה". בזה מפנה אותנו רבינו למלכים א' ח', כג-נג:

"... ושמעת אל תחנות עבדך ועמך ישראל אשר יתפללו אל המקום הזה... ושבו אליך והודו את שמך והתפללו והתחנונו אליך בבית הזה..."

אכן, החיוב להתפלל נוכח המקדש הוא יסוד בהלכות תפילה. יסוד זה נובע מהעובדה שתפילה היא עבודה שבלב – "לחשוב בו ולעמוד לפניו". אמנם הכוונה בעמידה לפני ה' בתיאור רבינו של עבודה שבלב היא במוכן מופשט, אבל יש בה גם צד מעשי, והצד המעשי מתקיים באופן אידיאלי דוקא במקדש עצמו שהוא מקום השכינה. בהגדרת הכוונה הדרושה בתפילה כותב רבינו (ד, טז):

"כיצד היא הכוונה – שיפנה לבו מכל המחשבות ויראה עצמו כאילו הוא עומד לפני השכינה"

אבל בהגדרת מצות יראת מקדש (בית הבחירה ז,ה):

"ויראה עצמו שהוא עומד לפני ה'"

כאן, אין רבינו משתמש בלשון "כאילו" אלא "שהוא עומד" וכוונתו שעומד ממש וכפי שהסביר בפרק הקודם (ו' טז): בקשר לעובדה שקדושת המקדש היא קדושה עולמית שאיננה מתבטלת:

8 ובפירושו לתורה מוסיף הרמב"ן (דברים ו', יג):

"כי זה יקרא עבודה כמו שאמר עבודת מתנה אתן את כהונתכם ואמר ועבד הלו"

“לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה והשכינה אינה בטילה”

הדברים נאמרים באופן מפורש במצות וידי מעשר (מעשר שני יא, ו):

“ומצותו במקדש שנאמר לפני ה'”⁹

לגבי תפילה, מצוה שחובתה בכל יום. אין אפשרות מעשית לדרוש שהיא תתקיים ממש לפני ה' ולכן החובה “לעמוד לפניו” שנובעת מהעובדה שתפילה היא עבודה שבלב מתקיימת על ידי זה שהאדם מתפלל “נוכח המקדש בכל מקום שיהיה” ורואה את עצמו “כאלו הוא עומד לפני השכינה”.

ג

העובדה שתפילה היא עבודה שבלב קובעת גם את דיני הכוונה בתפילה. הרמב”ם מתייחס לענין הכוונה בתפילה בשני מקומות שונים בהלכות תפילה, בפרק ד' ובפרק י'. תפילה י, א:

“מי שמתפלל ולא כיון את לבו יחזור ויתפלל בכוונה. ואם כיון לבו בברכה ראשונה, שוב אינו צריך...”

בהלכה זאת ובהמשך הפרק אין אנו מוצאים הגדרת המושג “כיון לבו”. אמנם פרק זה עוסק בטעויות בתוכן התפילה ולכן אפשר אולי להסיק שגם כאן מדובר בכוונה לתוכן הדברים הנאמרים. אבל ביטוי זה כבר הופיע אצל רבינו בהלכות קריאת שמע (ב,א):

“הקורא את שמע ולא כיון לבו בפסוק ראשון שהוא שמע ישראל וכו' לא יצא ידי חובתו והשאר אם לא כיון יצא”

המקבילות בין שתי ההלכות ברורה ובאמת הרמב”ם קושר את שני הדברים יחד במורה הנבוכים (ג, נא):

9 כהמשך מוסיף רבינו שדן זה הוא לכתחילה אבל בדיעבד אפשר להתודות בכל מקום. גם במצות אחרות כותב רבינו שהחובה היא לבצע אותן “לפני ה'”. שתי דוגמאות: א) במצות תשובה כותב רבינו במנין המצוות בתחילת הלכות תשובה:

“והוא שישוב החוטא מחטאו לפני ה' ויתודה”

(ב) במנין המצוות בהלכות תענית:

והיא לזעוק לפני ה' בכל עת צרה גדולה שלא תבוא על הציבור”

ובשניהם מתקיימות מצוות אלו לכתחילה במקדש, בתשובה בזמן הכאת קרבן החטאת, ובעת צרה תקיעת חצוצרות עיקר מקומה היא במקדש. ועיין ברבנו הרמב”ן במלחמות ראש השנה מובא ברי”ף דף ו, ד”ה בד”א המקדש שמביא שתקיעת חצוצרות בעת צרה הוא רק במקדש ובמלחמה ולא בצרות אחרות ובמקומות אחרים. ועיין בספר כלי חמדה פרשת כי תבא שדן במשמעת ביטוי “לפני ה'” ברמב”ם במצוות וידי מעשר וביכורים.

“ודע כי כל מעשה העבודות הללו, כקריאת התורה והתפילה ועשיית שאר המצוות אין תכליתן אלא שתוכשר בהתעסקות במצותיו יתעלה מלעסוק בעניני העולם, כאילו התעסקת בו יתעלה ולא בזולתו. לכן, אם אתה מתפלל בנענוע שפתיך ופניך אל הקיר ומחשב בממכרך ומקחיך, וקורא את התורה בלשונך ולבבך בבנין ביתך מבלי להתבונן במה שאתה קורא וכן כל זמן שאתה עושה מצוה אתה עושה אותה באברייך כמי שחופר גומה בקרקע או חוטב עצים מן היער מבלי להתבונן בענין אותו המעשה ולא ממי שבא ולא מה תכליתו אל תחשוב שהגעת אל התכלית אלא תהיה אז קרוב למי שנאמר בהם, קרוב אתה בפיהם ורחוק מכליותיהם. ומכאן אהל להנחותך על אופן ההכשרה כדי שתשיג את התכלית הגדולה הזו. וראשית מה שאתה צריך להרגיל את עצמך בו, הוא שתפנה מחשבותיך מכל דבר בזמן שאתה קורא קריאת שמע ומתפלל, ואל תסתפק בכוונת קריאת שמע בפסוק ראשון ובתפילה בברכה ראשונה”

ובהמשך כותב רבינו:

“וכאשר יצלה בידך הדבר ויתחזק במשך שנים הנהג עצמך אחרי כן שחאה כל זמן שקראת בתורה או שמעת אותה, לא תחדל בכל ישותך ובכל מחשבתך מלהתרכז בהבנת מה שאתה שומע או קורא. וכאשר יעלה בידך זה במשך זמן, תרגיל את עצמך שתהא מחשבתך תמיד שלמה בכל מה שאתה קורא משאר דברי הנביאים ואפילו בכל הברכות שתכוון בו להבין מה שאתה מבטא ולהתבונן בענינו”

מפרק זה ברור שהכוונה שמדובר בה, ושמשתפת לקריאת שמע ותפילה (וגם לקריאה בתורה ואמירת שאר ברכות) היא הכוונה לתוכן הדברים. זו היא כוונת הלב הדרושה, בדיעבד בפסוק ראשון בק”ש וברכה ראשונה בתפילה.¹⁰ אבל בהלכות תפילה מזכיר רבינו גם סוג אחר של כוונת הלב, וכבר עמד על זה מורה”ג חיים הלוי זצ”ל מבריסק בחידושי. בפרק ד’ כותב הרמב”ם (ד, א):

“חמשה דברים מעכבין את התפילה אע”פ שהגיע זמנה... וכוונת הלב”

ובהמשך (ד, ט”ז):

“כוונת הלב כיצד, כל תפילה שאינה ככוונה אינה תפילה. ואם התפלל בלא כוונה חוזר ומתפלל בכוונה. מצא דעתו וליבו טרוד — אסור לו להתפלל עד שתתישב דעתו... כיצד היא הכוונה — שיפנה לבו מכל המחשבות ויראה עצמו כאילו הוא עומד לפני השכינה. לפיכך צריך לישב מעט קודם התפילה כדי לכוון את לבו ואחר-כך יתפלל בנחת ובתחנונים”.

10 בקשר לצורך בכוונה בפסוק ראשון בק”ש ובברכה ראשונה בתפילה, למרות שכוונה אינה מעכבת בשאר מצוות, ראה יד פשוטה, מבוא להלכות ק”ש. מהקטע שהביאנו למעלה ממורה הנבוכים, ברור ששיטת רבינו היא שמצוות אינן צריכות כוונה.

כאן לא מדובר בתוכן דברי התפילה ככלל אלא בתהליך שבו האדם מכין את עצמו לתפילה. "חמישה דברים מעכבין את התפילה אע"פ שהגיע זמנה" פירוש, גם שהגיע זמן התפילה מוטלים על האדם כמה דברים לבדוק ולבצע לפני שמותר לו להתפלל; והם: 11

"טהרת הידים, כיסוי הערוה, טהרת מקום התפילה, ודברים החופזים אותו, וכוונת הלב".

ואם התפלל מבלי לבדוק ולבצע דברים אלו תפלתו אינה תפילה. אין דין כוונת הלב בק"ש שמקביל לדין זה. הסיבה לכך היא שכוונה זו היא קיום בעבודה שבלב, "שיפנה לבו מכל המחשבות ויראה עצמו כאילו הוא עומד לפני השכינה". 12 הרמב"ם בעצמו מחלק בפירושו למשנה (ברכות ד, ב) בין בקשה בעלמא ותפילה שהבקשה נאמרת:

"בין עומד בין יושב איך שיהיה, ואינו מכוין פניו לרוח שמתפללין אליה..." 13

חלוקה זאת בנויה על אותו יסוד שבקשות שאינן במסגרת תפילה אינן "עבודה שבלב" ולכן אינן דורשות "שיראה עצמו כאילו עומד לפני השכינה".

ד

שני סוגי כוונת אלו בתפילה – לתוכן הדברים הנאמרים ולחיות העמידה לפני השכינה – מהוים ביטויים של שתי המצוות המגדירות את יחסו של האדם אל בוראו. בפרק הבא במורה הנבוכים כותב רבינו (ג', נב):

"כי שתי התכליות הללו, הם האהבה והיראה, יושגו בשני דברים. האהבה תושג בהשקפות התורה, הכוללת השגת מציאותו כפי שהוא יתעלה והיראה תושג בכל מעשה המצוות כמו שבארנו".

מצד אחד, הרמב"ם רואה את תוכן התפילה והברכות כולן כקשורות בקיום מצות היראה. בתחילת הלכות ברכות כותב רבינו (ברכות א, ג"ד):

"וברכות רבות תקנו חכמים דרך שבח והודייה (ודרך בקשה כדי לזכור את הבורא תמיד) אע"פ שלא נהנה ולא עשה מצוה.

נמצאו כל הברכות כולן שלשה מינין: ברכות ההנייה, וברכות המצוות, וברכות

11 אמנם דברים אלו הם הכנה לתפילה אבל בחלקם תוקף מחייב גם בזמן התפילה עצמה. ראה הלכות חייב בקשר לטהרת המקום ודברים החופזים אותו. בקשר לענין כוונת הלב המתואר כאן במשך כל התפילה ראה את דברי מו"ר הרה"ג חיים הלוי זצ"ל מבריסק על הלכה זו בחידושי.

12 אמנם חלק מחמשה דברים אלו מעכבין גם בק"ש אבל על פי יסוד אחר.

13 ראה "יד פשוטה" הלכות ברכות פתיחה לפרק י'. תודתי למחבר שהעיר לי על נקודה חשובה זאת.

הודאה¹⁴ שהן דרך שבת, בקשה והודיה כדי לזכור את הבורא תמיד וליראה ממנו

מצד שני, ראינו את דברי רבינו במורה הנבוכים בהגדרת עבודה שבלב:

"וכבר בארנו פעמים מספר כי האהבה כפי ערך ההשגה ואחר האהבה אותה עבודה אשר כבר העירו ז"ל גם עליה ואמרו "זו עבודה שבלב".

ע"י קביעתם שתפילה היא עבודה שבלב, הוציאו חכמים את מצות התפילה ממכלול שאר המצוות המעשיות שתכליתן להביא לידי יראה ונתנו למצוה זאת מעמד מיוחד, מעמד של קיום באהבת ה'.

תפילות כנגד תמידין תקנום

א

בפרק הראשון עסקנו בעניני תפילה שמקורם בפסוקי התורה בין לפי פירושו מסיני ובין על פי פירוש חכמים. אבל, כמובן, רוב דיני תפילה מקורן בתקנות חכמים שהן היסוד השלישי שעליהם עומדת המערכת ההלכתית. את התקנה העיקרית לגבי תפילה מזכיר רבינו כבר בפרק הראשון (א, ה):

"וכן תקנו שיהא מנין התפילות כמנין הקרבנות, שתי תפילות בכל יום כנגד שני תמידין, וכל יום שיש קרבן מוסף תקנו בו תפילה שלישית כנגד קרבן מוסף. ותפילה שהיא כנגד תמיד של בוקר היא הנקראת תפילת השחר ותפילה שכנגד תמיד של בין הערבים היא נקראת תפילת מנחה ותפילה שכנגד המוספין היא נקראת תפילת מוספין"

הלכה זאת מקורה בסוגיה בברכות כו, ב:

"תפילות כנגד תמידין תקנום"

והרמב"ם רואה במשפט זה שתי הלכות:

א. שמספר התפילות הוא כמספר קרבנות הציבור הקבועות במקדש

ב. שזמני התפילות הן כנגד זמני הקרבנות.

הדין הראשון מופיע בהלכה שהבאנו, הרמב"ם מתייחס לקשר בין זמני התפילות וזמני הקרבנות במספר מקומות. נביא שנים מהם:

א. בספר המצוות, עשה י', מביא הרמב"ם שזמן קריאת שמע הוא מדאורייתא לעומת זמן תפילה שמקורו בתקנת חכמים:

"וזהו ענין אמרים תפילות כנגד תמידים תקנום — כלומר — סדרום זמניה כזמני ההקרבנה"

14 ככתב יד תימן שהדפיס לאחרונה הרה"ג "קאפח שליט"א כתוב "וברכות היראה"

ב. בפ"ג שחלקו הראשון עוסק בזמני התפילה (ג, ב):

"כבר אמרנו שתפילת מנחה כנגד תמיד של בין הערבים תקנו
זמנו"

הביטוי "כבר אמרנו" בתחילת משפט זה מחזיר את תשומת לבנו להלכה שהבאנו
בפרק א' ומפרש אותה. זאת כוונת רבינו במשפט "ותפילה שהיא כנגד תמיד
של בוקר היא הנקראת תפילת השחר וכו'" שאחרת מיותרת כאן.¹⁵

ב

ברכות כו, ב:

"איתמר, ר' יוסי ברבי חנינא אמר תפילות אבות תקנום, ריב"ל אמר כנגד
תמידין תקנום. ותניא כוותיה דר"י ב"ח ותניא כוותיה דר' יהושע בן
לוי... אמר לך ר' יוסי בר' חנינא לעולם אימא לך תפילות אבות תקנום
ואסמכינהו רבנן אקרבות. דאי לא תימא הכי תפילת מוסף לר"י ב"ח מאן תקנה,
אלא תפילות אבות תקנום ואסמכינהו רבנן אקרבות"

סוגיה זאת דורשת בירור. במה חולקין ר' יוסי בר' חנינא ור' יהושע בן לוי. מה
המסקנה של הסוגיה?

לגבי מסקנת הסוגיה אנו מוצאים בראשונים שתי גישות:

א. דעת רש"י במקום:

"אלא ע"כ רבנן אסמכינהו אקרבות וכי עיינו במוספין ולא מצאו תפילה כנגדה
עמדו הם ותקנהו".

לפי רש"י, ר' יוסי בר חנינא רואה בתקנות התפילה שני שלבים. השלב הראשון
הוא תקנת האבות, אבל בשלב שני קשרו החכמים את אותן תפילות שתקנו האבות
עם מערכת קרבנות ציבור הקבועות. זה דרש תוספת תפילה כדי שהזהות בין
המערכות תהיה מושלמת ולכן תקנו את תפילת מוסף.
ב. פירושו של הריטב"א:

"פירוש, ודאי אבות תקנום אבל מפני תקנתן לא היינו מחויבים לאומרם, ואתו
רבנן ואסמכינהו אקרבות כדי שיהו חובה"

לפי גישה זאת, בתחילת הסוגיה אין ר' יוסי מביע דעה הלכתית אלא רק
מביא עובדה היסטורית. מה שמחייב אותנו בתפילה זאת תקנת חכמים שהסמיכו
קרבנות לתפילה. לפי הריטב"א אין מחלוקת בין ר' יוסי בר חנינא ור' יהושע
בן לוי. עמדת הרמב"ם מבוססת על דעתו של הרמב"ם בפירושו למשנה
(חולין ז', ו') שאין למעשה האבות שום תוקף הלכתי וחובותיו נובעות ממעמד
הר סיני וסמכות התורה.¹⁶ האם מעובדה זאת נובע שגם הרמב"ם מבין שאין

15 וכבר עמד על זה ה"ד פשוטה" בפירושו להלכות תפילה עמ' קפא.

16 גם כאן, ראה "יד פשוטה" עמ' קמא-קמב.

ר' יוסי בר חנינא ור' יהושע בן לוי חולקים כלל? בהלכות תפילה מביא רבינו את לשונו של ר' יהושע בן לוי ואיננו מזכיר בכלל קשר בין האבות והתפילות. אבל הרמב"ם איננו מתעלם ממאמרו של ר' יוסי בר' חנינא (מלכים ט, א):

"על ששה דברים נצטוה אדם הראשון... בא אברהם ונצטוה יתר על אלו במילה והוא התפלל שחרית. ויצחק הפריש מעשר והוסיף תפילה אחרת לפנות היום ויעקב הוסיף גיד הנשה והתפלל ערבית..."

מקורו של רבינו להלכה זאת כפי שמציינים נושא כליו במקום הוא הברייתא שמביאה סוגיתנו כסייעתא לר' יוסי בר' חנינא. הלחם משנה תוהה על העובדה שהרמב"ם נתן מעמד מועדף לתוכן ברייתא זאת לעומת מקורות אחרים שמזכירים מצוות שקיימו האבות.

ולכן מוכרחים לומר שאמנם העובדה שהתפללו האבות לא יצרה לנו חובת תפילה וחובתנו נובעת מתקנת חכמים שקבעה את מספר זמני התפילות לפי הקרבנות. אבל מהותה של תקנה זאת באה לידי ביטוי דוקא באימרת ר' יוסי בר' חנינא שתפילות אבות תקנום. ענין זה נברר בהמשך.

ג

בהמשך הפרק מביא רבינו את דיני תפילת נדבה (א, ט"ז):

"תפילות אלו אין פוחתין מהן אבל מוסיפין עליהם. אם רצה אדם להתפלל כל היום כולו הרשות בידו וכל אותן התפילות שיוסיף כמו מקריב נדבות, לפיכך צריך שיחדש דבר בכל ברכה וברכה מן האמצעיות מעין הברכות. ואם חידש אפילו בברכה אחת דיו כדי להודיע שהיא נדבה ולא חובה... אין הציבור מתפללין תפילת נדבה לפי שאין הציבור מביאין קרבן נדבה. לא יתפלל אפילו יחיד מוסף שתיים אחת חובת היום ואחת נדבה לפי שאי מתנדבין קרבן מוסף. ויש מן הגאונים מי שהורה שאסור להתפלל תפילת נדבה בשבתות וימים טובים לפי שאין מקריבין בהן נדבה אלא חובת היום בלבד."

המושגים "תפילת חובה" ו"תפילת נדבה" אינם מופיעים בתלמודים. המקור למושגים אלו הוא בתשובה של ר' האי גאון¹⁷ (אוצר הגאונים ס' קכז עמ' 50) ובדברי הרי"ף על הסוגיא בברכות (כא, א"ב):

"ור' אלעזר אמר... ספק התפלל ספק לא התפלל אינו חוזר ומתפלל. ור' יוחנן אמר ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו... ואמר רב יהודה אמר שמואל היה עומד בתפילה ונזכר שהתפלל פוסק ואפילו באמצע הברכה... ואמר רב יהודה אמר שמואל התפלל ונכנס לבית הכנסת ומצא ציבור שמתפללין אם יכול לחדש בה דבר יחזור ויתפלל ואם לאו אל יחזור ויתפלל."

אבל יש גישה שונה לחלוטין להלכות אלו והיא גישת הראב"ד¹⁸:

17 אה כאן "יד פשוטה" עמ' קנ"ג שמרחיב בפירושו להלכה זאת.

18 מובאת בשלמותה על פי כתב יד פריז ב"יד פשוטה" עמ' קנ. וראה גם כאבודרהם עמ' ח'.

”א”א באמת כך אמרו הגאונים אבל מצינו נדבה בציבור והיא עולה הבאה מן המותרות שהיא קץ למזבח, אלא שלא היתה מצויה. ותפילות כנגד חובות המצויות תקנום ולא כנגד הנדבות שאינן מצויות. הילכך אין ציבור מתפללין מפני שנראין בו למקריבין שתי תמידין. אבל תפילת היחיד מסניפי הציבור ולא מעיקר התקנה הילכך כמה שירצה מתפלל ואינו חייב לפסוק אלא אם רצה פוסק. ואפשר שסבר הגאון כיון דיחיד מתולדות הציבור הוא, אם שנה והתפלל אדעתה דחובה וקבע עצמו כחובת הציבור פוסק כמו שהציבור פוסקין, זהו דעת הגאון ז”ל. ומה שאמרו שלא יתפלל תפילת מוספין נדבה וכן מה שאמר הגאון שאסור להתפלל תפילת נדבה בשבתות וימים טובים לפי שאי מקריבין בהן נדבות אלא חובת היום בלבד — אני דעה אחרת יש עמי בכל אלה. דר”י יוחנן לא אמר ולואי שיתפלל אדם כל היום אלא בשמונה עשרה שהיא תפילת רחמים ובקשות ושוהה ביניהם כדי שיתחולל דעתו עליו ויתכוין בדעתו לבקש רחמים אבל תפילת שבת ויו”ט שאינן אלא הודאות לא אמר ר’ יוחנן. ואם יודה ויחזור ויודה ברכה לבטלה היא. וכן ברכת יוצר וברכות דערבית וברכת המצוות וברכת הפירות והדומה להן.”

הראב”ד כאן מגביל את הקשר בין תפילות וקרבות לתפילות הציבור בלבד. ציבור אינו מתפלל תפילת נדבה בגלל שתפילת הציבור כנגד קרבות תקנום. היות ותקנה זאת מבוססת על הקרבות המצויות, ז”א קרבות ציבור החובה — תמידין ומוספין - תפילת נדבה של ציבור תראה כהקרבת שני תמידין ולכן היא אסורה.

אבל תפילת היחיד מסניפי הציבור ולא מעיקר התקנה ואיננה קשורה בקרבות כלל. תפילת היחיד בנויה על יסוד אחר והוא ”רחמים ובקשות” ולכן ”כמה שירצה יתפלל”. המגבלה היחידה על תפילות היחיד היא ”שיהא ביניהם כדי שיתחולל דעתו עליו ויתכוין בדעתו לבקש רחמים” — ולכן דין תפילת נדבה מוגבל לתפילות שתוכנן ”רחמים ובקשות”. בתפילות שבת ויו”ט, שתוכנן הודאה, אין אפשרות להתפלל תפילת נדבה כמו שאין ברכות נדבה בברכת המצוות וברכת הפירות.

במישור המעשי המחלוקת בין הרמב”ם והראב”ד מצטמצמת לצורך בתוספת תוכן בברכות האמצעיות בתפילת נדבה. אבל ההבדל העקרוני ביניהם הוא מהותי ביותר, למרות שהראב”ד איננו מתיחס כדבריו למעמד מצות תפילה בצורה מפורשת נובע מדבריו שמצות תפילה היא מדרבנן. אנו מכירים בשתי מסגרות של תפילה — תפילת היחיד ותפילת הציבור. ראינו שהרמב”ם רואה את תפילת היחיד כדאורייתא, כאשר החכמים קבעו מסגרת לתוכן, מספר, וזמני התפילות. תקנות אלו סמכו החכמים על קרבות חובה של הציבור ולכן הלכות קרבות השפיעו על הלכות תפילת היחיד.

המקום היחיד שתפילת הציבור מוזכרת בשבעת הפרקים הראשונים של הלכות

תפילה הוא בהלכה שלפנינו וזה לא לצורך עצמה אלא כאמצעי לבידור דין תפילת נדבה של היחיד. נדון בגישת הרמב"ם לתפילת הציבור בהרחבה בפרק הבא).

דברי הראב"ד אפשר לשמוע את הדעה שביטא הרמב"ן בהערותיו למצות תפילה כסה"מ (עשה ה'): :

"אלא ודאי כל ענין התפילה אינה חובה כלל אבל היא ממידת חסד הכורא יתברך עלינו ששומע ועונה בכל קראנו אליו"

זאת היא "תפילת רחמים ובקשות" שמזכיר הראב"ד. התורה איננה מחייבת תפילה זאת. גם החכמים בעצם לא התכוונו בתקנתם לתפילה מעין זאת. חכמים תקנו תפילת הציבור כנגד הקרבנות. ואולי אליבא דהראב"ד משמעות המלה "כנגד" כאן הוא במוכח ממלא מקום של הקרבנות כאשר אין אפשרות להביאם. תפילת היחיד, אומר לנו הראב"ד, הוא לכל היותר "מסניפי הציבור ולא מעיקר התקנה".

ואפשר לפרש שמחלוקת מהותית זאת בין הרמב"ם והראב"ד במהותה של תקנת החכמים היא המחלוקת בין ר' יוסי בר' חנינא ור' יהושע בן לוי.¹⁹ גם ר' יוסי בר' חנינא מכיר (כפי שהסביר הריטב"א לפי העקרון של הרמב"ם בפירושו למשנה חולין) שחובת התפילות המתוקנות נובעת מתקנת החכמים כנגד הקרבנות. אבל מהות חובה זאת, שהיא תפילת היחיד, ושמקורה בדין תורה, היא בתקנת האבות. מאידך, ר' יהושע בן לוי רואה בעיקר את עיקר מהות התפילה בתקנת החכמים כנגד קרבנות ציבור והיא תפילת הציבור שבא במקום קרבנות הציבור.

הרמב"ם בהלכות מלכים מזכיר את העובדה שהאבות התפללו. בזה תפילה דומה לגיד הנשה שיעקב "הוסיף" על דעת עצמו ומעשר שהפריש יצחק ושונה ממילה "שנצטוה" אברהם. כנראה, שהרמב"ם סובר שמה שמיחד שלש מצוות אלו הוא שהאבות קבעו על דעת עצמן ונתן להם מעמד של תורה בסיני. לעומת מצוות אחרות שקוימו על ידי האבות בגלל שהן עתידות להיות תורה. ואין לשאול שהתורה קבעה כתובה תפילה אחת ביום בלבד שכבר כתב רבינו בקיום מצוה זאת ש"יש שמתפלל פעמים הרבה". ככל מקרה הרמב"ם מזכיר במסגרת זאת מצוות דאורייתא בלבד. מהות התפילה לפי הרמב"ם היא תפילת היחיד שמקורה היא ב"תקנת האבות". הקשר עם הקרבנות הוא מוגבל לענינים חיצוניים בלבד. בזה פוסק רבינו כר' יוסי בר' חנינא.

ד

במסגרת התפילות שהן חובת היחיד מביא רבינו גם תקנה נוספת (א', ז'):

"וכן תקנו תפילה אחר תפילת מנחה סמוך לשקיעת החמה ביום התענית

19 מחלוקת זאת, האם עיקר תקנת חכמים היא תפילת הציבור או תפילת היחיד, היא גם מחלוקת תנאים בסוף מסכת ראש השנה. וכבר עמד על זה הי"ד פשוטה" בפירושו לתפילה ח, ט"י (עמ' שיג'שטז) ואין מה להוסיף.

כדי להוסיף תחינה ובקשה מפני התענית וזו היא התפילה נקראת תפילת נעילה. כלומר ננעלו שערי שמים בעד השמש ונסתרה לפי שאין מתפללין אותה אלא סמוך לשקיעת החמה".

לפני שנברר את מהותה של תקנה זו, נתיחס לתוכנה.
הכסף משנה קושר הלכה זאת עם ברייתא במסכת תענית (כו, ב):

"בשלושה פרקים כהנים נושאים את כפיהן כל זמן שמתפללין ויש מהן ארבעה פעמים ביום שחרית ומוסף מנחה ונעילת שערים. ואלו הן שלושה הפרקים תעניות ומעמדות ויום הכיפורים".

משותף לשלושה פרקים אלו שהם ימי צום עבור האנשים שחלה עליהם החובה להתפלל תפילת נעילה. לכאורה, אפשר לומר שהרמב"ם בהלכתו מתיחס אל כל שלושת הפרקים האלו והם כולם דין אחד. אבל בהלכה הבאה בסיכומו את מספר התפילות כותב רבינו:

"נמצאו התפילות בכל יום שלש... וביום הכיפורים תמש — ארבע אלו ותפילת נעילה"

כאן מפרש רבינו את הביטוי "ביום התענית" כיום הכיפורים בלבד. והסיבה לכך ברורה. כפי שכבר ראינו הרמב"ם מקדיש את כל הפרק הראשון לתיאור תפילות החובה של היחיד, ותפילת נעילה כחובת יחיד מתקיימת אך ורק ביום הכיפורים. אמנם חכמים תקנו חובת תפילת נעילה גם בשני מצבים (פרקים) אחרים. לחובות אלו מתיחס רבינו, כל אחד במקומו הטבעי:
א. הלכות תעניות ד' יח:

"ובכל תענית מתעניות הצרות גזרין על הציבור מתפללין תפילת נעילה בכל מקום..."

ב. הלכות כלי מקדש ו, ד:

"ובכל יום ויום משבת שהיה מעמדן מתפללין ארבע תפילות שחרית ומנחה ונעילה..."

לגבי המצב הראשון, גם לגבי היחיד קבעו חכמים חובת תענית וזעקה על צרתו (תעניות א, ט) אבל אין דין נעילה בתענית יחיד. גם בתעניות הקבועות "שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן" אין דין נעילה (תעניות ה, ה).²⁰ לכן ברור שתקנת נעילה בתעניות קשורה בצרת הציבור ולא דוקא לחובת הצום.
גם במקרה השני היא חובת הציבור שמשותף באותו מעמד ואין לה תקיפות לגבי היחיד.

ולכן אפשר לומר שכוונת רבינו בהלכה שהבאנו היא לגבי נעילת יום הכיפורים בלבד. אבל דבר זה דורש ברור. מה מיוחד ביום הכיפורים שתקנו חכמים דין נעילה שמהותה בקשת רחמים על ידי הציבור בעת צרתו?

20 כך משתמע מפירושו הרד"ק לתורה בקשר לאיסור גיד הנשה בראשית לב, לג.

כפי שהסביר מו"ר הגר"ד שליט"א, ²¹ מעמדו המהותי של יום הכיפורים הוא יום תענית ציבור בעת צרה ולכן טבעי שקיימת חובת נעילה ביום זה. בכל זאת, מה שתקנו תפילה זאת גם ליחיד דורש הסבר. ענין זה אפשר להבין מדברי רבינו בהלכות תשובה (ב, ו"ז):

"אע"פ שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרה ימים שבין ראש השנה ויום הכיפורים היא יפה ביותר ומתקבלת היא מיד שני דרשו ה' בהמצאו. במה דברים אמורים ביחיד, אבל ציבור כל זמן שעושים תשובה וצועקים בלב שלם הם נענין שנאמר כה' אלקינו בכל קראינו אליו. יום הכיפורים הוא זמן תשובה לכל, ליחיד ולרבים והוא קץ סליחה ומחילה לישראל".

מעמד המיוחד של עשרת ימי תשובה בכלל ויום הכיפורים בפרט הוא שכימים אלו הקב"ה מתיחס ליחיד החוזר בתשובה כציבור. ולכן התפילה המיוחדת של זעקה ותשובה, תפילת נעילה, שהיא במהותה תפילה של ציבור בעת צרה, מתאימה גם ליחיד. ואולי הסיבה לכך היא שביום הכיפורים אין מסגרת של יחיד כלל. "יום הכיפורים הוא קץ סליחה ומחילה לישראל". עצמו של היום מצרפת את כל היחידים לציבור אחד שעומד לפני הבורא ולכן גם נעילה של יוה"כ שנאמר ביחיד הוא קיום של תפילת הציבור.

ה

ראינו שלפי רבינו שלש השקפות יסודיות שמתוארות בהרחבה בספר מדע באות לידי ביטוי במסגרת תפילת היחיד:

א) יראת ה' הקשורה בתוכן התפילה עצמו כפי שראינו מדברי רבינו בתחילת הלכות ברכות.

ב) אהבת ה' הנובעת מזיהוי התפילה על ידי חכמים עם עבודה שכלב.

ג) תשובה שעומדת ביסוד תקנת תפילת נעילה ביום הכיפורים.

בפרק הבא נעמוד על מהות תקנת תפילת הציבור.

תפילת הציבור נשמעת תמיד

א

הלכות תפילה של הרמב"ם מתחלקים באופן טבעי לשני חלקים. החלק הראשון, פרקים א-ז, עוסק בנושאים הקשורים לתפילות וברכות שהן חובות קבועות של היחיד. בפרקים ח-טו דן רבינו בנושאים הקשורים לחובות הציבור. אמנם חלוקה זאת איננה מוחלטת (כמו שראינו בפ"א ה"י) אבל לכל סטייה מחלוקה זאת אפשר למצוא סיבה עניינית ברורה.

²¹ ועיין מה שכתב מו"ר הגר"ד סולובייצ'יק שליט"א בספרו "שיעורים לזכר אבי מר' ז"ל א, עמ קעט"קצט. לרברים אלו השפעה מכרעת על המשך דברינו כאן.

בתחילת מאמר זה עמדנו על המבנה המיוחד של הפרק הראשון שבו מגדיר רבינו את תוכנה של מצות תפילה מדאורייתא ואת התקנות שהתקינו חכמים כדי להרחיב מסגרת זאת. לעומת פרק זה, הפרק שפותח את החלק על חובות הציבור נראה, במבט ראשון, כפחות יסודית. לא מעט כמות במשנה תורה, אבל בדרך כלל הן מופיעות בסוף יחידת הלכות כדי לתת משמעות רעיונית רחבה יותר לנושא הנדון. תפילה ח, א:

”תפילת הציבור נשמעת תמיד ואפילו היו בהן חטאים אין הקב”ה מואס בתפילתן של רבים וכו”

הלכה זאת דומה למוזוה ו, יג: ”חייב, אסר להזהר במוזוה מפני שהיא חובת הכל תמיד וכו” או מילה ג, ח: ”מאוסה היא ערלה שנתגנו בה הרשעים וכו” ועוד כאלה. בשלב זה עוד לא הגדיר לנו רבינו את המושג תפילת הציבור וכבר נתן את התועלת הגדולה שבה. דבר זה דורש בירור.

גם ההמשך של ההלכה זאת נראה לא במקומו. בפרק יא עוסק רבינו בהרחבה בכל הדינים הקשורים בבית הכנסת ובית המדרש. היינו מצפים, לפי דרכו של רבינו בשאר ספרו שדוקא את הפרק שהוא יגמור עם ההלכה (ח א-ג):

”ולעולם ישכים אדם ויעריב לבית הכנסת שאין תפילתו של אדם נשמעת בכל עת אלא בבית הכנסת. וכל מי שיש בית כנסת בעירו ואינו נכנס לתוכה להתפלל נקרא שכן רע. ומצוה לרוץ לבית הכנסת...
בית המדרש גדול מבית הכנסת...”

וגם זה דורש בירור.

ב

אחרי הפתיחה שעמדנו עליה למעלה מגיע רבינו להגדרת המושג תפילת הציבור (תפילה ח, ד):

”וכיצד היא תפילת הציבור. יהיה אחד מתפלל בקול רם והכל שומעין. ואי עושין כן כפחות מעשרה גדולים ובני חורין ושליח ציבור אחד מהן...”

והיינו מצפים שאחרי הגדרת המושג יהא מביא רבינו את מטרת תקנה זאת של תפילת הציבור ובאמת כך עושה רבינו בהלכה ט:

”שליח ציבור מוציא את הרבים ידי חובתן. כיצד? בשעה שהוא מתפלל והן שומעין ועונין אמן אחר כל ברכה וברכה הרי הן כמתפללין. במה דברים אמורים במי שאינו יודע להתפלל”.²²

אכן בתפילת הציבור יש שני ענינים:
א) אחד מתפלל בקול רם כדי להוציא (חלק מ) הרבים ידי חובתן.

²² ראה תשובות הרמב”ם, הוצאת בלאו, ס’ רכא, עמ’ 393. וגם בפירושו למשנה, סוף מסכת ר”ה.

(ב) הציבור שומעין.

ולכן, אנו צריכים הגדרה של המושג ציבור. הגדרה זאת שמופיעה בהלכות ה"ח מקורה במושג דבר שבקדושה שתפילת הציבור היא דוגמה אחת מהן. עבור דבר שבקדושה צריכים עשרה גדולים בני חורין שנקראין "עדה". אבל קבוצת הדברים שבקדושה מתחלקת לשני חלקים. הראשון כולל דברים שנעשים אך ורק בציבור. קדיש, קדושה, ברכו, קריאת התורה, הפטרה, נשיאת כפיים. החלק השני כולל תפילת הציבור ופריסה על שמע. גם תפילה וגם קריאת שמע מקיימים ביחיד. בשניהם קבעו חכמים מסגרת מיוחדת של ציבור ונתנו להם מעמד של דבר שבקדושה כדי להוציא את אלה שאינם יודעים לצאת לבד. ²³ עצם קביעת מעמד מיוחד זה של דבר שבקדושה אומר שראו חכמים במסגרת זאת דבר שמשמעותו הוא הרבה מעבר למטרה הפורמלית של הוצאת מי שאינו יודע להתפלל. גם משמעות זאת דורשת בירור.

ג

בכמה סוגיות מתייחס הגמרא לתפילה ב"רחמי":

(1) ברכות כ, א: המשנה מביאה ש"נשים חייבין בתפילה" והגמרא מסבירה:

"דרחמי נינהו. מהו דתימא הואיל וכתוב בה ערב ובוקר וצהריים כמצות עשה שהזמן גרמא דמי, קמ"ל"

ועל אותה משנה מביא הירושלמי:

"וחייבין בתפילה כדי שיהא כל אחד ואחד מבקש רחמים על עצמו"

גם אם נפרש בכבלי (עיי' תלמידי רבינו יונה, מובא על הרי"ף) שהגמ' כאן מעלה שני תירוצים, תירוץ ראשון (כמו הירושלמי) שתפילה עיקרה בקשת רחמים ולכן גם האשה חייבת, ותירוץ שני שתפילה איננה מצות עשה שהזמן גרמא ולכן גם האשה חייבת. עובדה היא שרבינו מביא אך ורק את התירוץ השני. הסיבה לכך מוסברת במאירי שרואה את שני התירוצים כמיצגים את שתי הדעות לגבי מקורה של מצות תפילה. התירוץ הראשון שעיקר תפילה היא בקשת רחמים מבטאת את הדעה שחובת תפילה היא מדרבנן וכמו שהדגיש הרמב"ן בהערותיו לספר המצוות:

"אלא ודאי כל ענין התפילה אינו חובה כלל אבל הוא ממידת חסד הבורא יתברך עלינו ששומע ועונה בכל קראנו אליו"

התירוץ השני רואה את חובת תפילה כמדאורייתא ולכן מסביר למה גם אשה חייבת. הרמב"ם פוסק שמצות תפילה מדאורייתא לכן איננו מביא כלל את הסיבה הראשונה.

(2) סוטה לג, א: המשנה קובעת ש"תפילה נאמרת בכל לשון" והגמרא מפורשת:

²³ על הקשר בין שתי התקנות האלו כבר עמד ה"ד פשוטה", תפילה ט, א, עמ' שלא-שלב.

"רחמי היא, כל היכי דבעי, מצלי. ותפילה בכל לשון? והאמר ר' יהודה לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמית דאמר ר' יוחנן כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נזקקין לו לפי שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי. לא קשיא הא ביחיד הא בציבור.

ורש"י מפרש:

תפילה. דקתני מתני' בכל לשון, לא צריך קרא דרחמי נינהו וההוא לישראל דידע לכוון לבו ליצלי. יחיד. צריך שייטיעוהו מלאכי השרת, ציבור לא צריכי להו דכתיב הן אל כביר לא ימאס — אינו מואס בתפילתן של רבים.

והרמב"ם בפירושו למשנה כותב:

"והתפילה תחנון, ומתחנן אדם בכל לשון. במה דברים אמורים בציבור אבל היחיד ישתדל מאוד שלא יתפלל לה' אלא בלשון העברי"

אנו מבינים היטב את דרישת רבינו שהיחיד ישתדל מאוד להתפלל אך ורק בלשון העברי. יסוד דין זה הוא במה שכתב הרמב"ם בתחילת הלכות תפילה (א, ד):

"ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל, תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקב"ה בלשון הקודש עד שיערב עמה לשונות אחרות וכיון שראה עזרא ובית דינו כך, עמדו ותיקנו להם שמונה עשרה ברכות על הסדר".

החובה בצחות הלשון שמתאר רבינו כאן יסודה בעובדה שתפילה היא עבודה ה' ועבודה שבלב. וכך באמת מפרש המאירי את הסוגיא בסוטה:

"אבל ביחיד אלו אתה מתירו בכל לשון יבור לו לשון העם ויהא בעיניו כדבור בעלמא ואין הכוונות מצויות בו"

עמידה לפני הקב"ה צריכה להיות מכובדת ודורשת לשון ברורה. ולכן היחיד יתפלל לכתחילה בלשון העברי שבו יש מימד מיוחד של עבודה שבלב.

אבל, כנראה, בתפילת הציבור יש עקרון אחר והוא העקרון ש"התפילה תחנון ומתחנן אדם בכל לשון". אם מטרת התפילה היא תחנון — בקשת רחמים יש פחות הקפדה על צחות הלשון ולכן תפילת הציבור מותרת אפילו לכתחילה בכל לשון.

מכל זה נובע שהגדרת התפילה לרחמים מתקיימת אצל רבינו אך ורק לגבי תפילת הציבור. הרמב"ם אינו רואה הגדרה זו לגבי תפילת היחיד שמקור חובת התפילה היא מדרבנן. (אין זה אומר שאין בתפילת היחיד גם בקשת רחמים). וכבר כתב רבינו שיהא אדם מתפלל ומתחנן בכל יום וכו' אבל אין זה מבטא את עיקר מהות התפילה לגבי היחיד. אבל תפילת הציבור עיקר מהותה היא בקשת רחמים. כך מבין רבינו את הסוגיה בסוטה.

אפשר לומר שהרמב"ם רואה דוקא בתקנת תפילת הציבור הרחבת המסגרת של חובת תפילת הציבור בעת צרה. בעוד הרמב"ן בהערותיו לספר המצוות העלה אפשרות זאת לגבי תפילת היחיד שעיקרה היא בקשת רחמים, הרמב"ם, שרואה את תפילת היחיד ככנויה על יסודות אחרים, איננו דוחה אמנם גם מגמה זו בתפילה אלא רואה בזה עיקר יסוד לתקנת תפילת הציבור. עובדה זאת עומדת ביסוד ההלכה הבאה (תפילה ח' יא):

"אין ממנין שליח ציבור אלא גדול שבציבור בחכמתו ובמעשיו ואם היה זקן הרי זה משובח ביותר ומשתדלין להיות שליח ציבור קולו ערב ורגיל לקרות"

הלכה זאת מקורה במשנה תענית (ב, ב):

"עמדו בתפילה מורידין לפני התיבה זקן ורגיל ויש לו בנים וביתו ריקן כדי שיהא לכו שלם בתפילה"

אמנם משליח ציבור בכל יום דורשים קצת פחות אבל העקרון נשאר. שליח ציבור, מטרתו לא רק להוציא את הרבים ידי חובתן אלא גם ליצג את הציבור לפני הקב"ה ולבקש עליהם רחמים.²⁴ הלכה זאת מיוחדת לתפילת הציבור. בפריסה על שמע מספיק שביאי שתי שערות. והסיבה ברורה. שמה אין ענין של בקשת רחמים על הציבור.

ה

על ידי הבנת יסוד זה שתקנת תפילת הציבור מקורה בדין חובת הצעקה בעת צרה אנו יכולים להבין גם את פתיחת דיני תפילת הציבור. בהלכה: "תפילת הציבור נשמעת תמיד" איננה רק תועלת שיוצאת ממסגרת זאת אלא היא מהותה של תפילת הציבור ומקביל למשפט "ונאמר ולעברו ככל לבבכם – אמרו חכמים איזו היא עבודה שבלב, זו תפילה" – בהגדרת תפילת היחיד. בשניהם מגלה רבינו את מהותה של המסגרת שאת הלכותיה הוא ממשיך לפרט ושכנויות, רעיונית, על מהות זו. על זה בנויה העובדה שתפילת הציבור היא דבר שבקדושה – היא הרחבה של מסגרת שמוגדרת על פי דין תורה רק לגבי הציבור – תפילת הרבים בעת צרה.

אם תפילת היחיד כוללת בתוכה את עקרונות אהבת ויראת ה' כמו שראינו, תפילת הציבור בנויה על עקרון התשובה. כך כותב רבינו בהלכות תעניות:

"מצוות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל דבר שתבא על הציבור... ודבר זה מדרכי התשובה היא שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים פורע להן... וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם".

²⁴ בזה חולק רבינו על שיטת בעלי התוספות במגילה כד, א ד"ה ואינו עובר, שרואים דרישות אלו כתקפות רק לגבי תענית מציבור ועיין ביד פשוטה, תפילה, עמ' שא"שכב.

דברי רבינו ברורים. מטרת בקשת רחמים היא להביא להכרה בצורך התשובה. תוכנה של ההלכה "תפילת הציבור נשמעת תמיד" זהה לתוכנה של הלכה בהלכות תשובה (ב, ו):

"ציבור כל זמן שעושיין תשובה וצועקין בלב שלם הם נענין שנאמר כה' אֶלְקֵינוּ
בכל קראנו אליו".²⁵

היות וענין התשובה בתפילה בא לידי ביטוי המלא במסגרת של תפילת הציבור, חייב אדם להתפלל לכתחילה בציבור. בדיעבור, אם אין אפשרות להתפלל עם הציבור גם למקום שבו הציבור מתפלל יש חשיבות:

"ולעולם ישכים אדם ויעריב לבית הכנסת שאין תפילות של אדם נשמעות בכל
עת אלא בבית הכנסת"

כשם שיום הכיפורים מצרף את היחיד לציבור בתפילת נעילה, כך, כנראה, המקום שנקבע לתפילת הציבור — בית הכנסת ובית המדרש, ממלאים אותו תפקיד. ולכן גם הלכה זאת מקומה כאן, ולא בסוף פרק יא.

25 מעניין שה"יד פשוטה" מביא במקור לשתי ההלכות אותה סוגיה ביכמות מט, ב. בהלכות תשובה עומד ה"יד פשוטה" בקיצור על הקשר בין שתי ההלכות.